

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science
Volume 5 Issue 4, p. 271-291, August 2012

MENDERES MAGNESIA'SI VE ARTEMIS NEOKOROS ONURU
MAGNESIA ON THE MEANDER AND THE NEOKOROS OF ARTEMIS HONOUR

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÜRETEN

*Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim
Dalı Başkanı*

Abstract

Following the annexation of the Kingdom of Pergamon to Rome, a new power emerged to dominate Anatolia. Rome, initially pursued a policy of liberating Greek cities in accordance to Hellenistic tradition. Later giving up this policy however, she administered the "Provincia Asia", i.e. Province of Asia meaningly Anatolia, in a regime that was dominated by Roman administrative system and culture.

In Anatolia Kingdom of Pontus challenged Roma generals most. But including Pontus, Kappadokia, Armenia and Greek or native all temple states of southern, western and northern Anatolia submitted to Rome. Chaotic situation in Anatolia which was resulted from Galatian king Amyntas' death in 25 B.C. was settled by Roman initiative and Kingdom of Galatia became of Anatolia started in full capacity.

Struggles between famous Roman generals and their armies ended only in Augustus'time. Being sanctioned by the Senate, Augustus not only established a new dynasty but he was also sanctified and deified because of the peace that he consolidated throughout the empire. This imperial cult which was instituted during the reign of Augustus was introduced to Anatolia as a result of Roman domination. Thus in antiquity especially for provincial cities title of "neokoros" in other words privilege of possessing imperial cult became an important figure for cities. In this matter the city of Magnesia on the Meander forms a special example. City, by using coins, announced that she was holding the honour of Artemis Neokoros, i.e. temple wander of Artemis Leucophryene.

Keywords: Magnesia on the Meander, Artemis Leucophryene, Neokoros, Severus Alexander.

Öz

Pergamon Krallığı'nın bir anlamda Roma'ya armağan edilmesiyle Anadolu'ya egemen olacak yeni güç ortaya çıkmıştır. Roma, önce Yunan kentlerini, eski Hellenizm geleneği içinde özgür kılmaya çalışacak, ancak daha sonra bundan vazgeçerek "Asia Eyaleti"ni (Provincia Asia = Anadolu) Roma idare sisteminin ve kültürünün egemen olacağı bir düzen içinde yöneterek, şekillendirecektir.

Roma komutanlarını Anadolu'da en çok uğraştıran Pontos Krallığı olmuştur. Ancak Pontos dâhil Kappadokia, Armenia, güney, batı ve kuzey Anadolu'nun Yunan ve yerel tapınak devletleri sonunda Roma'ya boyun eğecektir. İ.Ö. 25'de Galatia Kralı Amyntas'ın ölümünden sonra ortaya çıkan kargaşa ortamı, Roma'nın girişiyle yok edilecek, Galatia Krallığı Anadolu'da senato eyaleti olarak kurulmayan ilk eyalet olarak Roma İmparatorluğu'na katılacak ve artık tam anlamıyla Anadolu'nun Romalılaşma (!) süreci başlayacaktır.

Roma'nın ünlü komutanları ve onların orduları arasındaki çekişmeler ve çekemezlikler ancak Augustus döneminde son bulur. Senato'nun izniyle Augustus yalnız yeni bir hanedan kurmakla kalmaz, aynı zamanda gerçekleştirdiği barış ortamından dolayı kutsanarak tanrılaştırılır. Ve Augustus zamanında oluşturulan bu kült, Roma egemenliği ile birlikte Anadolu şehirlerine de girmiştir. Dolayısıyla antik dönemde özellikle eyalet kentlerinde "Neokoros" başka bir ifadeyle şehirlerin bünyelerinde bulundurma ayrıcalığına sahip olunan imparator kültü önemli bir unsur olmuştur. Bu konuda Magnesia ad Maeandrum kenti özel bir örnek oluşturmaktadır. Kent, sikkeleri kullanarak Artemis Neokoros (=Artemis Leukophryene'nin tapınak bekçisi) onuruna sahip olduğunu dünyaya duyurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Menderes Magnesia'sı, Artemis Leukophryene, Neokoros, Severus Alexander.

Küçük Asya'nın Roma İmparatorluğu egemenliği altında olduğu İ.Ö. 2. yüzyıl ile İ.S. erken 4. yüzyıllar arasındaki uzun dönemde, siyasal, kültürel ve toplumsal değişimlere uğradığı yadsınamaz bir gerçektir. Bilindiği gibi Eskiçağ Tarihçileri tarafından Roma egemenliği altındaki topraklarda başka bir deyişle hem batıda hem doğuda yaşanan dönüşüme "Romanizasyon" denilmektedir.¹ Oysaki Pınar Özlem-Aytaçlar'ın (2009: 286) da belirtmiş olduğu gibi "Romanizasyon" teriminin Küçük Asya için kullanıma ne derece uygun olduğu bir süredir tartışma konusudur. Bu noktada Özlem-Aytaçlar'a göre öncelikle, Küçük Asya'nın Roma egemenliği altına girmesinden önce, yüzyıllardır içinde olduğu "Hellenizasyon"u ve bu kavramın Küçük Asya toprakları söz konusu olduğunda ifade ettiklerini tanımlamak önem taşımaktadır.² Yani bu durum imparatorluğun doğu ve batısı arasındaki farklı kültür düzeyi ile açıklanabilir. En küçük yerleşim birimleri de dâhil Hellenize olmuş doğu toplumlarıyla kent kültürüyle ilk kez Roma egemenliği sayesinde karşılaşan batı toplumları karşılaştırıldığında her iki yerde amaçlanan Romanizasyon'un sonuç olarak aynı olmadığı net bir şekilde

¹ Küçük Asya'nın Romanizasyonu için bkz., Özlem Aytaçlar 2009: 286 - 296b

² "Roma dönemi Küçük Asya'sı, Yunan kökenli olsun ya da olmasın tüm şehirlerinde Yunancanın konuşulduğu ve Hellen kültürüne uygun bir yaşamın süregittiği bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırsal kesimler ve iç bölgeler ise, çoğunlukla Hellen kültürüyle daha geç ve daha dolaylı olarak karşılaşmış alanlar olarak, halkının, geleneksel yaşam tarzını, dilini, dinini ve kültürünü belli oranlarda koruduğu ve Roma döneminde aslında halen Hellenizasyon sürecini yaşamakta olan bölgelerdi. Dolayısıyla, Roma döneminde henüz tamamlanmadığını söyleyebileceğimiz Hellenizasyon süreci, aslında Roma'nın Küçük Asya'da kurmak istediği birliğe hizmet eden yegane unsurdu. Şehirlerde ve köy yerleşimlerinde farklı şekillerde yaşansa da Hellen kültürü, Roma'nın Küçük Asya üzerindeki egemenliğini korumasında, askeri lejyonlardan, Roma hukukundan ya da imparatorluk kültüründen çok daha etkili bir araç olmuştur. (...)" Bkz. Özlem-Aytaçlar 2009: 295-296.

anlaşılmaktadır. Şöyle ki Doğu'da kentleşme olgusu zaten Roma egemenliğinden çok daha köklü bir geçmişe sahip olduğundan buralarda toplumun Roma yönetimine uyumu - "Romalılaştırma"- amaçlanmaktadır. Diğer yandan Batı'da öncelikli amaç ise halkları kent kültürüne kavuşturmak anlamına gelen "Romalılaştırma" olmuştur. Özet olarak bu iki olgu açısından her iki coğrafyada farklı amaçlar var olsa da gerçekten buralardaki Romanizasyon'un ilk ayağının eyaletleştirme olduğunu söylemek sanırım yanlış olmaz. Ama yine de her iki bölgede takip edilen şu ortak uygulamalar da olmuştur:³ yol ağları, Roma vatandaşlık hakkı verilmesi, Latincenin kullanımı, Dea Roma'nın ve daha sonra imparator kültürünün teşviki, kamusal yapıların Roma örneğine göre inşası, imparator portresi ile sikke darbı.

Yukarıda yapılan kısa açıklamalar çerçevesinde Dea Roma tapımı ve daha sonra imparator kültürünün teşviki, her iki bölgede takip edilen ortak uygulamalar içinde uygulanan Romanizasyon politikası çerçevesinde eyaletlerde izlenebilen alanlardan belki de en önemli olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Roma egemenliği ile birlikte Anadolu'da kurulan ilk Roma eyaleti (Provincia Asia = Asya Eyaleti)⁴ şehirlerine giren Roma

³ Filiz Dönmez-Öztürk, sözü edilen bu ortak unsurları bir çalışmasında Likya örneğinde ele alarak incelemiştir. Bkz. Dönmez-Öztürk 2009: 277-285.

⁴ "Provincia (veya prouincia) sözcüğü, köken itibarıyla, belirli bir coğrafi alanı yönetmek (imperium) için seçilen veya atanan üst düzey bir Roma magistratının görev tanımıdır. Ancak, daha sonra günümüzdeki anlamına yakın olarak "eyalet" anlamında kullanılmıştır. Senatus her consul'lük yılının başında çeşitli üst düzey magistratlara provincia görevi verirdi. İmparatora bağlı eyaletler legatus Augusti propraetore, Senatus eyaletleri ise proconsul statüsündeki valilerce yönetilirdi. Anadolu'daki Roma eyaletleri ve kuruluş tarihleri: Roma Cumhuriyet Dönemi'nde (ya da Hellenistik dönemde): M.Ö. 129 Asia (Batı Anadolu), başkent Ephesos. M.Ö. 101 Cilicia, başkent Tarsus. M.Ö. 74 Bitynia, başkent Nicomedia. M.Ö. 63 Cilicia (tekrar), başkent Tarsus. M.Ö. 63 Pontus - Bithynia, başkent Nicomedia. Roma İmparatorluk Dönemi'nde: M.Ö. 25 Galatia, başkent Ancyra. M.S. 17 Cappadocia, başkent Caesarea. M.S. 43 Lycia, başkent Patara. M.S. 74? Lycia - Pamphylia, başkent Patara. M.S. 114 Armenia, başkent Tigranokerta. Anadolu dışındaki bazı Roma eyaletleri ve kuruluş tarihleri: Roma Cumhuriyet Dönemi'nde (ya da Hellenistik dönemde): M.Ö. 241 Sicilia (ilk Roma eyaleti). M.Ö. 238 Sardinia. M.Ö. 197 Hispania (İspanya). M.Ö. 146 Macedonia. M.Ö. 146 Africa. M.Ö. 64/63 Syria. M.Ö. 30 Aegyptus (Mısır). Roma İmparatorluk Dönemi'nde: M.S. 6 Iudaea. M.S. 43 Britannia. M.S. 45/46 Thracia. M.S. 105/6 Dacia. M.S. 106 Arabia. M.S. 115 Mesopotamia" (Tekin 2008: 223). Görüldüğü üzere Oğuz Tekin, iki kısımdan (Eski Yunan Tarihi ve Eski Roma Tarihi) oluşan "Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş" adlı kitabında metinlerin içine yerleştirilen çerçeve yazılarından biri olan "Roma Eyaletleri" başlıklı bu çerçeve yazısında Roma eyaleti hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Konuyu özellikle Roma Devleti'nin eyalet sistemi ve Anadolu'da Roma egemenliği gibi konuları daha geniş bir perspektiften okumak isteyenlerin istifadesine ülkemizde yapılan şu çalışmaları da sunmak isterim. Yararlı olması dileğiyle. Halil Demircioğlu, "Roma Devleti'nin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında", Tarih Araştırmaları Dergisi, V/8-9, Ankara 1967, 443-459. Mehmet Ali Kaya, "III. Makedonya Savaşına Kadar Roma'nın Anadolu Politikası", Tarih İncelemeleri Dergisi, XI, İzmir 1996, 211-232. Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", Tarih Araştırmaları Dergisi, XXIV/38, Ankara 2005, 11-28. Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)", Doğu Batı, 1/49, Ankara 2009, 195-233. Mehmet Kurt, "Roma Cumhuriyeti'nin Anadolu Politikası ve Pergamon (Bergama) Krallığı'nın Rolü", Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, Konya 2010, 97-111. Üstelik son yıllarda ülkemizde Roma-Anadolu ilişkileri bağlamında çeşitli henüz yayınlanmamış ancak bitirilmiş lisansüstü tezler de yapılmaktadır. Örnek vermek gerekcek olursa; Nurten Kenar, "Roma İmparatoru Traianus'un Küçükasya Politikası" Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996 (Danışman: Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu). Hülya Tahtalı, "İmparator Caracalla'nın Yaşamı ve İcrası" Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

İmparatorluk kültürünün etkisi sonucunda Menderes Magnesia'sının Artemis Leukophryene'nin neokoros unvanına sahip olmasına genel bir bakış kazandırılması, çalışmamızın ağırlık noktasını oluşturmaktadır.

İmparatorluk kültürü bilindiği üzere özünde hiçbir zaman gerçek bir din olmayan ve din kisvesinin altında siyasal, sosyal ve ekonomik birtakım düşünceleri barındırmaktadır. Bundan dolayı biraz can sıkıntısı pahasına da olsa imparatorluk kültürünün doğasını ve yapısını anlamak için öncelikle Augustus dönemine değinilecektir. Çünkü Augustus daha hayattayken Roma'da ona bir tanrı gibi ibadet edenler vardı. Böyle bir şey Roma dünyasında daha önce yaşanmamıştı. Aynı şekilde Anadolu'daki kent devletleri de Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girince, Augustus'tan başlayarak Roma İmparatorlarını birer tanrı gibi kabul edip onlara tapınaklar inşa ettiler veya var olan tanrı(ça) tapınaklarını onlara ithaf ettiler. Kısacası, yukarıda da belirtildiği gibi Augustus'un iktidarı ele geçirmesinden başlayarak İ.S. 3. yüzyılın sonlarına ya da erken 4.yüzyıla kadar devam eden imparatorluk kültürü, Roma'da, özgür kentlerde, Roma'ya bağlı eyaletlerde, eyaletlerin idari merkezlerinde uygulanmış ve bilinen en yaygın kült olarak tarihte yerini almıştır (Çulha 2005: 26).

Octavianus Augustus⁵, kuşkusuz Roma tarihindeki en önemli figürdür: Cumhuriyete sonsuza kadar noktayı koymuş ve tek bir gücün hâkimiyetine dayalı *Principatus*⁶ dönemini başlatarak (Tacitus, *Annales*, I.1.) Roma dünyasına barış ve düzen getirmiştir. Doğrusu

2000 (Danışman: Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu). Murat Tozan, “Roma'nın Asia Eyaletindeki Ekonomi Politikası (İ.Ö. 129-İ.Ö. 27)”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005 (Danışman: Doç. Dr. Mehmet Ali Kaya). Menekşe Bekaroğlu, “İmparator Tiberius Zamanında (MS.14-37) Anadolu İle Roma İmparatorluğu Arasındaki Sosyo-Politik İlişkiler”, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006 (Danışman: Prof. Dr. Ömer Çapar). Banu Yılmaz-Hanedar, “Roma İmparatoru Antoninus Pius'un Küçükasya Politikası” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007 (Danışman: Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu). Ve tabii ki burada bibliyografik künyelerini veremediğimiz diğerleri.

⁵ 23 Eylül 63'te Roma'da dünyaya gelen Augustus'un imparator olmadan önceki adı Gaius Octavius idi. Iulius Caesar'ın yeğeni ve yasal mirasçısı olan Ocativius, dayısının İ.Ö. 44'te öldürülmesinin ardından onun intikamını aldıktan sonra yaptığı birtakım mücadeleler sonrasında Roma'da tek adam olup, devlet yönetimini ele geçirmiştir. Augustus'un kişiliği ve dönemi ile bağlantılı bu çalışmamızda başvurduğumuz elimizdeki mevcut antik kaynaklara değinmek gerekirse, ilk olarak imparatorun kendi döneminde yaptığı bütün işleri sıraladığı ve taşa kazıdığı eserini yani *Res Gestae Divi Augusti*'yi (=Kutsanmış Augustus'un Yaptığı Bütün İşler) anmak gerekir. 35 paragraftan oluşan yazıt dört bölüm halinde gruplanmıştır. Anılan yazıtın günümüze ulaşan kopyası “Ankara Anıtı” olarak bilinmektedir. İkinci kaynağımız Suetonius'tur (yakl. 70-125). Bu entelektüel kişilik, birçok konu üzerine yazmıştır ve bunlardan en iyi bilineni, diktatör Caesar'dan Domitianus'a kadar ilk on iki imparatorun hayatını anlattığı biyografileridir. Çalışmamızda Augustus'un yaşamı, yaptıkları, din politikası ve dini yapıları hakkında bilgi verdiği *De Vita Caesarum*'un (=İmparatorların Yaşamı Hakkında) II. bölümünden yararlanılmıştır. Birinci yüzyıl imparatorlarından birkaçı için ayrıca Tacitus'a (yakl. İ.S. 55-117) da başvurabiliriz. Tarihçi *Annales* (=Yıllıklar) ile *Historiae* (=Tarih) adlı eserlerinde Roma İmparatorluğu'nun karanlık bir portresini çizmiştir. İmparatorluk yönetimine karşı duyduğu nefreti açıkça göstermekten çekinmemiştir. Son olarak birinci yüzyıl için Cassius Dio'yu (yakl. 160-230) da kullanabiliriz. Bu Yunanlı tarihçi, Severus Alexander zamanında Roma'nın kuruluşundan 229'a kadar imparatorluğun tarihi içeren 80 ciltlik bir eser kaleme almıştır. Augustus dönemini ayrıntılarıyla anlattığı *Ab excessu Divi Augusti* (=Tanrısal Augustus'un Ölümünden İtibaren) isimli kitap günümüze ulaşan kitapları arasında en kapsamlı olanıdır. Anılan bu kitabından çalışmamızda sıkça yararlanılmıştır.

⁶ Eskiçağ Tarihçileri, İ.Ö. 31 yılında Actium Savaşı'nda Marcus Antonius'u ve Cleopatra'yı yenilgiye uğratan, Iulius Caesar'ın manevi oğlu ve varisi *divi filius* Octavianus'un İ.Ö. 27 yılında Roma imparatorluğu tahtına geçmesiyle başlayan yeni döneme *Principatus* Dönemi adını vermişlerdir. Bunun nedeni tahta çıkan kişinin princeps olarak eşitler arasında birinci (= *primus inter pares*) başka bir deyişle “birinci yurttaş” olmaya başlamasıdır. Sözü edilen dönem yeni bir idare şekli olan Dominatus Dönemi'nin başlayacağı Diocletianus'un iktidarına kadar böyle sürecektir.

Augustus (İ.Ö. 27 - İ.S. 14) kırk yıl tahtta kalmıştı. Bu benzeri görülmemiş bir süreydi ve şüphesiz yarattığı sistemin istikrarına da katkıda bulunmuştur.

Actium Zaferi (İ.Ö. 31), Octavianus'u Roma dünyasının ve Akdeniz'in tartışmasız lideri yapmıştı. Octavianus, Meijer'in antik kaynaklardan naklettiği üzere, bulunduğu yere şiddet sayesinde gelmiş ve arkasına orduyu alarak, ilerde ortaya çıkabilecek herhangi bir muhalefeti daha başlamadan yok etme amacı güden bir diktatörden daha fazlası olmayı istemişti (Meijer 2006: 26). Ve bu düşünceyle İ.Ö. 27'de Senatus ve diğer halk meclisleriyle yapılan toplantılar sonucunda "imperator" unvanıyla birlikte "augustus" (kutsal) unvanını da alan Augustus'a İ.Ö. 23'te tiribunus'luk yetkisi ve ayrıca veto hakkı (*tribunicia potestas*) ile birlikte Senatus eyaletlerinin idaresine müdahale edebilme yetkisi (*imperium maius proconsulare*) de verildi (*Res Gestae*, XXXIV, 6.21-23; Cassius Dio, LI.19.6). Daha sonraki yıllarda ise sırasıyla İ.Ö. 12'de "Pontifex Maximus" (Devlet Dininin Lideri), İ.Ö. 2'de ise "Pater Patriae" (Vatanın Babası) unvanları verildi. Böylece Roma'nın en büyük ve tek lideri olarak kabul edilip onurlandırılan Augustus artık "primus inter pares" yani "eşitler arasında birinci" olmuştu. Böylece iktidarını güçlendirmek adına İ.Ö. 33 yılında İtalya ve batı eyaletlerindeki askerler başta olmak üzere diğer tüm memurlardan (*Res Gestae*, XXV), İ.Ö. 31 yılındaki Actium Zaferi'nden sonra da doğu eyaletlerinden (*Res Gestae*, XXV) 'bağlılık yemini' alan Octavianus, düşündüğü yeni düzenlemeleri uygulamaya başladı.

Augustus hükümdarlığı sırasında (İ.Ö. 27 - İ.S. 14) imparatorluk içinde güvenliğe büyük önem verdi. Cumhuriyetin son yüzyılında ordular, askere alınan çiftçiler ve gönüllülerden oluşuyordu. Askerlerin devamlı görevde kaldığı bir sistem yoktu. Augustus bunu değiştirdi ve acil durumlarda askere alma yöntemini terk ederek sürekli orduların kurulmasını sağladı (Meijer 2006: 27). Asker ve subaylardan aldığı bağlılık yemini gerekeceği olarak ordunun başında oldu. Ancak orduyu bizzat komuta etmek yerine, çok güvendiği kişilere savaşı yönetme yetkisi vermeyi tercih etti. Tiberius'u Pannonia'ya yollaması bu durumu ispatlayacak güzel bir örnektir (*Res Gestae*, III.4.; Cassius Dio, LI.25). Dahası Augustus dönemi bir barış (*Pax Romana*)⁷ dönemi olduğundan ve iç savaşlar artık geride kalmış olduğundan, orduya eskisi kadar gerek duyulmuyordu. Bu yüzden askerlerin sayısında indirime gidildi; bir bölümü emekliye sevk edilerek kendilerine toprak verildi,⁸ maaş bağlandı. Augustus, ayrıca kendisine bağlı "Praetoriani" yani "Praetorlardan oluşan bir Muhafız Alayı" da kurdu (Tekin 2008: 222-223).

Augustus'un otoritesi, antik kaynaklardan anladığımız kadarıyla herkesten daha genişti, fakat kendisine verilen yetkiler eski Roma Cumhuriyeti'nin kanunları içindeydi. O, yukarıda da belirttiğimiz gibi "augustus" ve "princeps civitatis" seçildikten ve "tribunus" yetkisini de ele geçirdikten sonra gücünü düzenli şekilde arttırarak görünüşte Cumhuriyet'in hiçbir kurumuna dokunmamış gibi davransa da aslında yavaş yavaş tüm önemli kurumların yetkilerini kısıtlamaya ve kendisinde toplamaya başladı (Cassius Dio, LVI.43.4). Senatus'un

⁷ "Roma Barışı" anlamına gelen *Pax Romana*, esas olarak Roma İmparatoru Augustus ile telaffuz edilmeye başlanan bir terimdir. (...) Augustus ile beraber, savaşlar ve bazen krizler eksik olmasa da acı ve sıkıntılı günlerin geride kaldığı kanaati hâkimdi; huzur sağlanmıştı. Marcus Aurelius'un ölümünden (M.S. 180) sonra tekrar savaşlar ve kriz başladı. Bu nedenle M.S. 1. ve 2. yüzyıllar Roma İmparatorluğu için *Pax Romana* dönemi olarak da anılır." Bkz., Tekin 2008: 222.

⁸ Augustus, imparatorluk topraklarını kontrol altında tutabilmek ve emekli olan askerlere (*veterani*) toprak verebilmek için, Cumhuriyet Dönemi'nde olduğu gibi, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde koloniler kurmuştur. Anadolu'da kurulan koloniler için bkz., Tekin 2008: 224.

itibarı arttı; ancak üye sayısı giderek azaltıldı. *Nobilitas* sınıfına Roma yönetiminde söz hakkı tanındı hatta atlı sınıfa mensup bazı aileleri kayırdı.⁹ Sonuçta, Augustus'un yeni sisteminin kilit noktası olmayı başarmışlardır. Dahası bu sınıfa mensup kişiler örneğin Mısır valiliği gibi önemli görevlere de getirilmiştir (Tacitus, *Annales* III.30).

Özet olarak Augustus kırk yıl tahtta kalmış ve bu süreçte yukarıda yapmaya çalıştığımız açıklamalar yanında başka yeni düzenlemelere de imza atmıştı.¹⁰ Her şeyi hesaba kattığımızda Romalılar, kurtuluş simgesi olarak gördükleri Augustus'u siyasi bir lider olmanın yanı sıra dinsel liderliği de içinde barındıran kişi olarak görmüşlerdir. Augustus daha yaşarken hem Roma'da hem de imparatorluğun çeşitli bölgelerinde bir tanrı gibi ibadet görmüştü. Böyle bir şey daha önce yaşanmamıştı. Diğer eyaletlerde olduğu gibi Asia Eyaleti de İmparator Augustus'u tanrısal bir saygıyla yüceltmiş ve karşılamıştı. Bundan dolayı "bir kurtarıcı" ve "tanrısal bir güç" olarak saygı görmesi ile birlikte İmparator Augustus, adına birçok tapınak ve sunak inşa edilmesine, şenlikler ve kurban törenleri düzenlenmesine izin vermiş ve önyak olmuştur.¹¹ Özellikle eyaletteki kentler antik kaynaklardan ve diğer arkeolojik bulgulardan edinilen bilgiler ışığında, tanrı Augustus adına tapınak inşa etmek için adeta yarış içine girmişler ve Anadolu'da imparator adına çok sayıda tapınak inşa etmişlerdir (Price 2004: 403-448).¹² Üstelik eyaletteki 34 farklı kentte kurban törenlerini ve şenlikleri idare etmek üzere de Augustus kültüne¹³ bağlı çok sayıda rahipler görev almıştır.¹⁴ Dolayısıyla İmparator Augustus ile başlayan yeni dönemde Roma yönetimi altında mutlu yaşayan ve gelişen Asia eyaletindeki Hellen kentleri için en prestijli olay imparator adına bir tapınak inşa etme izni alabilmek

⁹ "Augustus'un yarattığı yönetim biçimi zaman içinde, ordu destekli monarşiden yeni cumhuriyete kadar uzanan birçok yoruma neden olmuştur. Antik yazarlar da Augustus hakkında ikiye ayrılmıştır. Augustus'un çevresindeki iki şair, Vergilius ve Haratius, onun Roma için yaptıklarından olumlu bahsediyorlardı... Bir yüzyıl sonra yazan Tacitus o kadar da heyecanlı değildi ve *Annales* adlı eserinde açıkça, Augustus'un askerleri hediyelerle, şehir halkını tahullu ve bütün herkesi de barışın sözde nimetleriyle cezp ettiğini söylüyordu. (...)" Bkz., Meijer 2006: 26-27.

¹⁰ İmparator Augustus'un hükümdarlığı sırasında yaptıkları çeşitli düzenlemeler hakkında diğer bir deyişle Principatus Yönetimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Bekaroğlu 2006: 16-20.

¹¹ İmparator Kültü hakkında detaylı bilgi için bkz., Price 2004: 126-133. Bu konuda yapılmış lisansüstü tezler için ise ayrıca bkz., Baz 1998; Çulha 2005.

¹² Burada Price, Küçük Asya'daki İmparatorluk tapınak ve anıtmezarların toplu bir katalogunu vermektedir. Tapınakların ve kutsal yerlerin yapımı, Augustus'un saltanatından sonra da devam etti. Sözü edilen tapınakların kronolojik dağılımı yine Price tarafından eserin 116. sayfasında bir çizelgeyle gösterilmiştir. Çizelgede görüleceği üzere, aslında 100-150 yılları en çok tapınak yapılan dönemdir.

¹³ Augustus'un bu saygı gösterisini hayattayken geri çevirdiğini söylemek zordur, zira İ.Ö. 27'de resmen princeps olmadan iki yıl önce, *divus Iulius*'a (tanrılaştırılmış Iulius Caesar) bir tapınağın adanması sırasında kendini de ön plana çıkarma fırsatını bulmuş ve sikkelerde *divi filius* (tanrının oğlu) sıfatıyla anılmıştır. Aynı şekilde Augustus kültü imparatorluğun doğu eyaletlerinde kendiliğinden yer edinmişti, çünkü Hellenistik devletlerin vatandaşları zaten krallarına tanrı olarak tapmaya alışkındı. Geleneksel tanrıların popülerliğinin önüne geçmeden, Augustus kültü doğuda hızla yayıldı. Fakat Augustus geleneksel tanrılar gibi tapım görmüyordu. Vatandaşlar Augustus'a dua edip dertlerinden kurtulmaları için adakta bulunuyorlardı. Kültün rahipleri, Augustus'u yaptığı işlerle barış, huzur ve refah getiren bir kişilik olarak tanıttıyordu. Çünkü bu tip kültürlerin iki amacı vardı: Öncelikle vatandaşların ihtiyaçlarına önem veren güçlü bir Romalı hükümdar ideolojisini yaymak için bir araçtı. İkinci olarak, Augustus kültürünün bir yerde ne kadar coşkulu kutlandığı, aynı zamanda o yerin imparatora olan bağlılığının da göstergesiydi.

¹⁴ "Augustus'un Küçük Asya'daki yaklaşık otuz dört farklı sitede rahibi bulunmasına karşın, diğer imparatorların sadece biri, Augustus'un ilk halefi olan ve on bir sitede rahibi bulunan Tiberius bu sayıya yaklaşabildi... Daha sonraki birçok imparator, sadece iki veya üç rahip aldı ve bu şekilde imparatorların şahsına sunulan tek tük ve dağınık kültler azalarak sona erdi. Üçüncü yüzyılın başında hüküm süren Caracalla, kendisine özel olarak bir tapınak veya rahip ithaf edildiği bilinen son imparatordu" Bkz., Price 2004: 114-115.

olmuştur. Başka bir deyişle “Neokoros” unvanına sahip kentler komşu kentlerle giriştikleri rekabette bir adım öne geçme fırsatı bulmuşlardı.

Bu noktada öncelikli olarak Anadolu kentlerinin Roma Dönemi’nde sahip oldukları için gurur duydukları ve bunu da sikke ve yazıt gibi belgelerde dile getirdikleri “Neokoros” terimini etimolojik açıdan kısaca açıklamak isterim. Ve daha sonra da antik dönemde sıkça karşılaşılan bu olgunun epigrafik, numismatik ve filolojik kaynakları çok zengin Asia Eyaleti’nin bir kenti olan Menderes Magnesia’sı için taşıdığı önemi sikkeler ışığında değerlendirmeye çalışacağım.

“Neokoros”¹⁵ kelimesi Yunancada “tapınak” anlamına gelen “naos”¹⁶ kelimesiyle “muhafaza etmek, korumak, bakmak” anlamlarına gelen “koreuo”¹⁷ fiilinden gelmektedir. Böylece “neokoros” (ὁ, ἡ, νεωκόρος, ον) “tapınak koruyucusu” anlamına gelen antikçağda imparator ya da tanrı(ça) tapınaklarının görevlisine ya da Ephesos, Symrna, Pergamon ve Magnesia ad Maeandrum gibi sitelere gönderme yapmak için de kullanılan önemli bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani, sözü edilen bu unvan daha önce bir tapınak görevlisi kadın/erkek)¹⁸ için kullanılırken sonradan imparatorluk kültürüyle ya da tanrı(ça) kültürüyle bağlantılı siteler¹⁹ için de gayri resmi olarak kullanılmaya başlanmıştır.

¹⁵ ὁ, ἡ, νεωκόρος, ον: “Tapınak Muhafızı” terimi, kökeninde itibar gören bir kütile bağlantılı olarak, bir tapınak görevlisine veya bir siteye gönderme yapmaktaydı. Doğu Eyaletlerinde bu unvana sahip olan kentlerin listesi için bkz., Burrell 2004: 396-397. Ayrıca Küçük Asya’daki İmparatorluk Tapınak ve Anıtmezarların katalogu için de bkz., Price 2004: 403-448.

¹⁶ ὁ νεός, ὠ: (<ναός, nicelik metathesis’i var) tapınak, bir Akdeniz dilinden alma kelime olsa gerek; Dor dilinde naos veya cella: tapınakta tanrının heykelinin bulunduğu iç kısım. Bkz., Sinanoğlu 1953: 190.

¹⁷ “Neokoros” kelimesi iki kelimenin birleşiminden oluşmaktadır. “Tapınak” anlamına gelen ilk kelime yani neos, Dor dilindeki naos kelimesinin nicelik metathesis’i sonucunda ortaya çıkan o’lu çekime dâhil bir kelimedir. Türkçesi “ilkel çağlarda tanrının evi olarak yorumlanıp, içinde tanrı simgesinin korunmasını amaçlayarak inşa edilen bir yapı tipi”ni yani tapınak kelimesini karşılamaktadır. İkinci kelime yani -koros kelimesi ise ne yazık ki ilk kelime gibi sorunsuz değildir. Köken bilimciler bu kelimenin etimolojisi üzerinde anlaşmaya varamamışlardır. Burrell’in öne sürdüğü gibi, kelime Byzantiumlu Lexicograph’ların zamanından beri tartışılmaktadır. Farklı görüşlere rağmen birçok kökenbilimcinin de hemfikir olduğu gibi bizler de onlara katılıyor ve tartışmalı olan bu kelimenin tarihsel süreçte ulaştığımız mevcut kaynaklar ışığında “muhafaza etmek” anlamına geldiğini söyleyen safta yer alıyoruz. Anılan kelimenin etimolojisine ilişkin yapılan farklı görüşler için bkz., Burrell 2004: 4vd.

¹⁸ Bir örnek vermek gerekirse; (Ksenophon, *Anabasis* V.III.6-7) “Ephesos Artemis’inin payını ise, Boiotia’ya geçmek için Agesilaos’la Asya’dan ayrıldığı zaman büyük tehlikelerle karşılaşacağını sandığından, bu tanrıçanın tapınağının sorumlusu olan rahip Megabyzos’a bıraktı ve ona eğer kurtulursa parayı kendisine göndermesini, başına bir felaket gelirse de içinden dilediği kadarını alarak Artemis’e adamasını tembih etti. Ksenophon sürgün edildiği zaman Lakedamonia’lıların onu kolon olarak yerleştirdikleri Skillus’da (Olympia yakını) otururken, Megabyzos oyunlarda bulunmak için Olympia’ya gelip ona bu emaneti geri verdi.(...)” Başvurduğumuz bu edebi kaynaktan da anlaşılacağı üzere Ephesos Artemis Tapınağı muhafızının adı Megabyzos’ idi. Ayrıca bu örnek neokoros Megabyzos’un üstlendiği görevlerden birini göstermesi açısından da oldukça önemlidir. Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi neokoros görevi Pausanias’ın bir kaydından da öğrendiğimiz gibi bazen bir kadına da verilebiliyordu (Pausanias, 2.10.4; 10.12.5). Neokoros unvanıyla görevlendirilenler ister erkek olsun ister kadın olsun bu onura sahip olanların görevleri sadece tapınağı korumak değildi. Onların yapmaları gereken başka görevleri de vardı. Bkz., Burrell 2004: 4vd.

¹⁹ Bkz., Price 2004: 125, d.n.47.

İmparatorluk kültürü yukarıda da belirttiğimiz gibi, Roma'nın ilk imparatoru Augustus ile beraber tesis edilmeye başlanmış ve İ.S. 3. yüzyılın sonlarına ya da erken 4. yüzyıla kadar devam etmiştir. Birinci yüzyılın sonundan itibaren ise neokoros, imparatorluk tapınağının ve dolayısıyla düzenli bir imparatorluk şenliğinin hangi sitede yapılacağına ilişkin seçim sürecinde bir sitenin başarılı olduğunu gösteren olağan bir unvana ve yaygın bir övünç kaynağına dönüşmüştür. Dahası İ.S. 3. yüzyılda Severuslar'dan itibaren de fazla cömertçe dağıtılmış, eyaletteki diğer kentlere nazaran daha az önemli yere sahip kentler tarafından da kullanılmaya başlanmıştır. İmparator kültürüne en fazla mazhar olan imparatorlar Augustus ve Tiberius'tur. Onlardan sonra gelenler ise en fazla iki veya üç kez bu onura sahip olmuşlardır (Price 2004: 114vd; Tekin 2008: 228). Bu noktada İmparatorluk dönemi örnekleri içinde Tiberius dönemine ilişkin en çarpıcısını vermek isterim. İ.S. 23 yılında Batı Anadolu'daki on bir site, Tiberius, Livia ve Senatus adına tapınak yapmak için Roma'ya elçiler yollamıştı. Her elçi, tapınağın neden kendi sitelerinde yapılması gerektiğine dair düşüncelerini İmparator'a sunmuştur: *Hypaipa* (Datbey/Günlüce), *Laodiceia ad Lycum* (Lykos üzerindeki Laodikeia=Goncalı, Eskihisar), *Tralleis* (Aydın) ve *Magnesia ad Maeandrum* (Maiandros üzerindeki Magnesia) diğer sitelere göre daha alt düzeyde oldukları için hemen elenmişlerdi (Tacitus, *Annales* IV.55-56). *Illion* (Hisarlık) ise Vergilius'un *Aeneis* Destanı'na dayanarak Romalıların atasız demiş, ancak görkemli bir tapınak yapabilecek kadar zengin olmadığı için elenmiştir. *Halikarnassos* (Bodrum) da on iki asırdır, sitelerinde hiç deprem olmadığından söz ederek tapınağın temelini çıplak kayanın üzerine kuracaklarına dair söz vermişti. Ancak yine de elenmiştir. *Pergamon* (Bergama), sitelerinde bulunan Augustus Tapınağı'nı öne sürmüştü; ancak bu tapınak Pergamon için yeterlidir cevabını almıştır. *Ephesos* (Selçuk), Artemis kültürü, *Miletos* (Balat) ise Apollon kültürünün olmasından dolayı reddedilmişlerdi. Dolayısıyla geriye iki site yani *Sardeis* (Sart) ve *Smyrna* (İzmir) kalmıştır. Sardeisli elçi, Etrüskler ile akraba olduklarını iddia etmiş (Tacitus, *Annales* IV. 55; Hanfmann and Jacobs 1972: 221). Smyrna ise İ.Ö. 91-88 yılları arasında, Anadolu'da savaşırken zor durumdaki Roma ordusuna yardım etmişti. Roma bu olayı unutmamış ve sonuçta on bir sitenin talebini bir karara bağlamak zorunda kalan Senatus²⁰ İmparator Tiberius, annesi Livia ve Senatus adına tapınak yapma hakkını Smyrna sitesine tanımıştır (Tacitus, *Annales* IV. 56; Price 2004: 124-125).

Anlaşılabileceği üzere Tiberius'a, Livia'ya ve Senatus'a ithaf edilen tapınaklarda siteler arasındaki çekişme neredeyse sınırsızdı. Demek ki imparatorluk tapınağının ve dolayısıyla düzenli bir imparatorluk şenliğinin hangi sitede yapılacağı kararı, doğal olarak sitelerin talepleri arasında yapılan hassas bir önem sıralamasıyla ilgiliydi.

İşte elimizdeki bu çarpıcı örnek aynı zamanda aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz Magnesia ad Maeandrum'un neokoros unvanı açısından da oldukça önemlidir.

Yukarıda incelenen örnekte de görüldüğü gibi İmparatorluğun doğusunda en zengin ve saygın kentleri sınırları içinde barındıran Asia Eyaleti'nde imparatorluk kültürünü bünyesinde bulundurma ayrıcalığına ilişkin çekişme çok belirgin olarak yaşanmıştır. Ve araştırmamıza konu olan Menderes Magnesiası, sınırlarında birden fazla metropolis²¹ barındıran Asia'daki bu çekişmede, ne yazık ki birinci kent statüsü ile diğer kentler arasında bir adım öne geçme fırsatı

²⁰ Augustus'un saltanatından itibaren eyalet düzeyindeki imparator kültürlerinin kurulma izni için Roma'ya başvurulmaktaydı. Hem Senatus'un hem de imparatorun karar sürecinde yer alması adettendi. Tiberius'un, Livia'nın ve Senatus'un onuruna bir Asya tapınağı kurulmasına ilişkin izin, Tiberius'un zımnı onayıyla Senatus tarafından verilmiştir. İmparatorluk döneminde Eyalet düzeyinde imparatorluk kültürlerinin kurulmasına ilişkin usuller ve diğer konular için bkz., Price 2004.

²¹ O dönemde *koinon*'un toplantılarına ev sahipliği yapan ve eyaletin imparatorluk kültürünü barındıran kentlerin "Metropolis" unvanına sahip olduğu düşünülmektedir. Aslında antik kaynaklar ışığında Asia eyaletinde birincilik unvanının 3 kent -*Ephesos*, *Smyrna* ve *Pergamon*- tarafından kullanıldığını bilmekteyiz. Bu konuda ayrıntılı araştırma için bkz. Robert 1977: 64-77; krş. Burrell 2004: 396-397.

bulamamıştır. Ama bu lütuf aşağıda da ayrıntılı olarak değineceğimiz üzere ilk kez 200 yıl sonra, İmparator Severus Aleksander (İ.S. 222-235) tarafından bahşedilecektir. Ve yine çalışmamızın ilerleyen satırlarında da görüleceği üzere imparator tarafından bahşedilen bu onur, kent sikkeleri üzerinde “İmparator Neokoros’u” olarak değil kentin baş tanrıçası Artemis’ten dolayı “Artemis Neokoros’u” şeklinde dünyaya duyurulacaktır.

İmparator tarafından kente bahşedilen bu onura ve kent açısından taşıdığı öneme ilişkin değerlendirmelerde bulunmadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına çalışmamın bu bölümünde kentin coğrafi konumu, tarihçesi ve halkının dinsel inançları arasında özel bir yeri olan Artemis kültü konularında kısa açıklamalarda bulunmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

Menderes Magnesia’sı bilindiği gibi Ionia kentleri arasında federasyona üye olmayan ve Ege’ye doğrudan çıkışı olmayan tek kenttir. Aslında yerleşme yeri önceleri adını aldığı Maiandros’un (Büyük Menderes) kenarında bulunmaktaydı.²² Ancak yerleşme daha sonra, İ.Ö. IV. yüzyılın başlarında Mykale Dağı’nın (Samsun Dağı) doğu ucundan ileri çıkmış bir burun olan Thoraks Dağı’nın (Gümüş Dağı) eteğinde, nehrin yaklaşık 5 km kuzeyinde bir yere ve kentin özel koruyucusu olan Artemis Leukophryene’nin eski tapınağına yakın bir alana taşınmıştır.²³ Günümüzde Magnesia yerleşimi Aydın iline bağlı Germencik ilçesi Ortaklar beldesindeki Tekinköy sınırları içinde kalmaktadır. Ionia’nın merkezinde yer alan bu kent, yazıtlarda çok sık olarak Strabon’da (XIV.1.39) olduğu gibi, ἐπὶ Μαϊάνδρου ya da Μαϊάνδρω (Maiandros’un civarında) şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla birlikte o, Maiandros’a karışan ve çıkış yeri Ephesos’luların topraklarındaki Paktyes Dağı’nda olan Lethaios nehrine daha yakın olduğundan ἀπὸ Μαϊάνδρω ve πρὸς τῷ Μαϊάνδρω şeklinde de tanımlanmaktadır.²⁴ Özet olarak Menderes nehri kenarında olduğunun antik kaynaklarda belirtilmesine ve o şekilde tanımlanmasına karşın gerçek konumu kuşkululu olan Palaimagnesia’nın nerede olduğu ne yazık ki hala saptanamamıştır.²⁵ Doğrusu Palaimagnesia’nın Menderes üzerinde olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Bingöl’ün (2007: 31) ifade ettiği üzere “Maiandros” bilinen bir isim olduğundan tercih edilmiş olmalıdır. Nitekim Pausanias²⁶ dışında diğer tüm antik kaynaklar kenti “Magnesia ad Maeandrum” olarak tanımlamayı sürdürmüştür.

²² Antik dönemde aynı adı taşıyan kentler, adlarına eklenen konum belirtici tanımlamalarla birbirlerinden ayrılırlardı. Bu bağlamda Ionia bölgesinde yer alan ve araştırmamıza konu olan kent de yanında bulunan ırmakla ayırt edilerek, Magnesia ad Maeandrum (Maiandros Üzerindeki Magnesia) olarak adlandırılmıştır. Büchner 1928: 471-472; Strabon XIV.1.39; Humann, Kohte und Watzinger: 1904; Akurgal 1995: 348; Sevin 2001: 102; Bingöl 2007: 22-23.

²³ Bingöl’ün de (Bingöl 2007: 31) ifade ettiği üzere, kent halkının bugün bildiğimiz Thoraks’ın eteğindeki Maiandros’un kolu olan Lethaios nehrinin kenarındaki yeni kentlerini ne zaman kurduklarını kesin olarak belirleyecek arkeolojik verilerden yoksunuz. Ancak bu yerin neresi olabileceği konusunda antikçağ yazarlarından Ksenophon’un (Hellenika III.2.19) verdiği bilgi önem kazanır. Yazara göre bu yer Thoraks dağındaki Leukophrys’tir. Nitekim Augustus devri yazarlarından Agrion’lu tarihçi Diodoros (XIV.36) da eserinde verdiği bilgiden anlaşılacağı üzere Ksenophon ile çekişmemektedir. Ayrıca bkz. Magie 2003: 228-229, d.n.101.

²⁴ Bunlardan ikincisi Strabon (XIV.1.11) ve Ptolemaios’ta (V.2.15) da görülmektedir. Bkz. Magie 2003: 228, d.n.101.

²⁵ Palaimagnesia için bkz. Bingöl 2007: 23vd.

²⁶ Yeni kent, Lydia doğumlu gezgin Pausanias (I.35.4) tarafından “Lethaios Magnesiası” olarak adlandırılmıştır.

Magnesia'nın ilk yerleşikleri ise farklı ve çelişkili antik kaynak ve yazıtlardan derlenen ve kentin kuruluşuna ilişkin varsayımlardan birini oluşturan mitosa²⁷ göre, Delphoi'ye göç etmiş ve Girit'te yerleşme girişiminden sonra Maiandros'ta oturmuş olan Thessalia'daki Magnesia'dan gelme Aioller'dir. Augustus döneminde yazan Strabon'un (XIV.1.39) satırlarından da öğrenildiği üzere Ionia bölgesindeki bu kent aslında bir πόλις Αἰολίς (polis Aiolis) idi.

Buraya kadar anlatılanları topladığımızda Ionia'da kurulan ve antik kaynaklarda Magnesia ad Maeandrum olarak adlandırılan kentin adını gerek Thessalia'da gerekse Girit'te kurulan diğer Magnesia kentleri gibi kentin kurucuları olan Magnetlerden almış olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.²⁸

Gerçekte Magnesia konusunda en kapsamlı bilgiyi, eğer elimize ulaşmış olsaydı Magnesia'lı Possis'in yazdığı "*Magnetica*"dan öğrenebilecektik (Bingöl 2007: 32). Ama yine de sayısı hiç de az olmayan antik kaynaklardan, yazıtlardan ve arkeolojik bulgulardan Magnesia'nın kuruluş mitolojisinden başlayarak yok oluşuna kadar olan dönemlerin önemli olaylarını öğrenmek mümkündür.²⁹ Magnesia bir süre Lydia kralı Gyges'in (İ.Ö. 680-652) egemenliğinde kalmış ve 650 sıralarında Kimmerler tarafından yakılıp yıkılmıştır. Yeniden kurulan kent, yaklaşık olarak 530 yıllarında Pers kralı Kyros'un komutanı Mezares tarafından yeniden ele geçirilmiştir (Herodotos, I.161). Tarihin babası olarak da anılan Halikarnassos'lu Herodotos'un (III.39) bildirdiğine göre İ.Ö. 522'de Sardeis satrapı Oroites, Samos'un (Sisam) ünlü tiranı Polykrates'i Magnesia kentine yakın bir yerde çarmıha gerdirmiştir. Pers hakimiyeti altında olan kent, İ.Ö. 460 yılında ise Atinalı devlet adamı ve Salamis Savaşı'nın başarılı komutanı Themistokles, halk oylamasına uyularak sürgün edildikten sonra, Pers kralı Artakserkses ile dost olmuş ve kral tarafından beş kentle ödüllendirilmiştir. Magnesia, "ekmek" için; Myous, "et" için; Lampsakos, "şarap" için ve Troas'daki iki küçük kent Perkote ve Palaiskepsis de "giyecek" ve "yatacak" için kendisine kraliyet armağanı olarak sunulmuştur (Thukydides I.138,5; Diodoros XI.57.7; Strabon XIV.1.10; Ksenophon, *Hellenica* III.2.19). Kent daha sonra İ.Ö. 400'den 398'e kadar Spartalılar tarafından denetim altında tutulmuş ve komutan Thibron, kenti bugünkü yerine, Artemis Leukophryene Tapınağı'nın bulunduğu kesime taşımıştır (Diodoros XIV.36.4). Böylece kent, Menderes'in su baskınlarından kurtulmuş ayrıca dinsel bir merkez olmanın sağladığı özelliklerden ötürü daha sonra ele alacağımız üzere, güç ve önem kazanmıştır.

Yeni kurulan kent gönül rızasıyla Büyük İskender ile birleşene kadar ise Hellenistik dönem krallıklarından önce Seleukos krallığının (İ.Ö. 240), daha sonra da Pergamon krallığının (İ.Ö. 189) hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu yıllar kentin en görkemli dönemleriydi. Kent, Priene, Ephesos, Tralleis üçgeni arasında ticari ve stratejik açıdan önemli bir konumdaydı. İ.Ö. 133 yılında Pergamon krallığının vasiyeti yoluyla Roma imparatorluğuna bağlanmasıyla Magnesia, Asia eyaleti olarak adlandırılan Anadolu'daki Roma kentlerinden biri haline gelmişti. Kent Roma Dönemi'nde zenginleşmiş özellikle İmparator Severus Aleksander (İ.S. 222- 235) zamanında koruyucu baş tanrıçası Artemis'in tapınak koruyuculuğu unvanını alarak dinsel açıdan da önemli bir güç kazanmıştır. Kent aldığı bu "neokoros" onurunu büyük bir olasılıkla İmparator Maximinus (İ.S. 235 - 238) ve İmparator III. Gordianus

²⁷ Magnesia, kuruluş öyküsünün anlatıldığı yazıtın bulunmuş olduğu ender kentlerden biridir. Anılan yazıt, 1892 yılında Agora'daki Batı Stoa'nın güneybatı köşesinde bulunmuştu. Başı ve sonu eksik, 51 satırı korunmuş, 17 numaralı (Ins. v. Magn. No.17) bu yazıttan Magnesia'nın kuruluş öyküsünün büyük bir bölümünü öğreniyoruz. Yazıtın serbest çevirisi için bkz. Bingöl 2007: 16-17.

²⁸ Magnesia'nın anlamı için bkz. Bingöl 2007: 20-22.

²⁹ Magnesia kentinin tarihi olayları Prof. Dr. Orhan Bingöl tarafından kronolojik olarak bir çizelge halinde verilmiştir. Kentin tarihi sürecini gösteren çizelge için bkz. Bingöl 2007: 32-34.

(İ.S. 238 - 244) zamanlarında da elinde tutmayı başarmıştır. Ancak ne yazık ki İ.S. 262'de Magnesia, Ephesos ve Priene gibi Gotlar tarafından yakılıp yıkılmış ve 620-630 yılları arasında Pers kralına karşı koymak amacıyla Artemis kutsal alanını çevreleyen surun içine çekilmiştir. 12. yüzyılda bir Bizans kenti ve piskoposluk merkezi olan Magnesia, 1300'lerde ise Aydınogulları Beyliği'nin hâkimiyeti altına girdikten sonra, karşılaştığı nehir taşkınlarının getirdiği hastalıklar sonunda terk edilerek ortadan tamamen kalkmıştır.

Magnesia ad Maeandrum, İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 26.12.1990 tarih ve 1694 sayılı kararı ile "I. Derece Arkeolojik Sit" olarak tescil edilmiştir. 18. yüzyıldan başlayarak da araştırmacılar tarafından çeşitli tarihlerde incelenmiş ve bu bölge ile ilgili araştırmaların sonuçları kapsamlı notlar şeklinde çeşitli yayınlarla ortaya konulmuştur.³⁰ Bu arada 1893 yılından sonra Magnesia deyim yerindeyse sanki kendi haline bırakılmış. Bilim dünyasına yansıtılmayan bir iki küçük kazıdan sonra da Magnesia'da sürekli bilimsel kazılar 1985 yılından bu yana Bakanlar Kurulu'nun 01.08.1985 tarih ve 85/98757 sayılı kararı ile Prof. Dr. Orhan Bingöl'ün başkanlığı altında Kültür ve Turizm Bakanlığı adına, Ankara Üniversitesi tarafından yürütülmüştür.

Menderes Magnesiası'nda yapılan kazılarda gün ışığına çıkarılan yapılardan Artemis Tapınağı'nın kalıntıları bugün de görülebilmektedir.³¹ Kazı verilerine dayanarak³² tapınağın daha eski bir binanın yerine ve büyük bir olasılıkla ana tanrıça adına yapılmış bir tapınağın yerine inşa edildiği anlaşılır (Akurgal 1995: 349).³³ Bu hususta diğer bir kanıt da 1892-1893 yıllarında Humann tarafından yapılan kazılarda gün ışığına çıkarılan epigrafik kaynaklardır. Agora'nın güney stoasının batı antesine ait iki blok üzerindeki yazıtlardan (100A ve 100B)³⁴ da edindiğimiz bilgiye göre Artemis Tapınağı yeniden yapılmıştır.

Tapınak ne zaman? Kim tarafından? Nasıl inşa edildi?

Tapınağa ilişkin bu soruların her birine arkeolojik buluntular ve yazıtların yanı sıra antik yazarların verdikleri bilgiler ışığında cevap verebilmek mümkündür. Antik dönemde yaşamış Romalı mimar ve mühendis Vitruvius'un "*De Architectura*" adlı eserinden

³⁰ Magnesia ad Maeandrum kenti hakkında yabancı dillerde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Türkçe olarak ise en kapsamlı çalışma 1984 yılından itibaren antik kentte kazı çalışmalarını sürdüren Prof. Dr. Orhan Bingöl tarafından yapılmıştır. Bu bağlamda kentin araştırma tarihçesi için bkz. Bingöl 2007: 43-50.

³¹ Artemis Tapınağı'nın kalıntıları Ortaklar-Söke karayolunun hemen kenarında ortada, alanın doğu yarısındadır. Tapınağın batısında Artemis sunağı, kurban alanı ve toplantı alanı yer alır. Üç yandan stoa'larla çevrilidir. Kuzey ve güneydeki uzun stoa'ların arkalarında mekanlar yer almaktadır (Bingöl 2007: 52)..

³² Tapınak 1890-1893 yılları arasında Berlin Müzeleri adına C. Humann başkanlığında kazılmıştır. Yeni kazılar yani Prof. Dr. Orhan Bingöl başkanlığında yapılan kazılar ise tapınağın batı cephesinde 1994, 1996, 2000-2005 yıllarında sürdürülmüştür.

³³ Bingöl, bugün kalıntıları görülebilen Hellenistik dönem tapınağının altında, Themistokles'in tapındığı, Anakreon'un hakkında şarkı bestelediği eski Artemis tapınağının kalıntılarının bulunduğunu belirtmektedir (Bingöl 2007: 54).

³⁴ Yazıt 100A (Kern 1900: Ins.v.Magn. No. 100A) ve 100B (Kern 1900: Ins.v.Magn. No.100B) Agora'nın "Güney Stoa"sının batı antesine ait iki bloktur. Bunlardan biri (B) yerinde (in situ); diğeri de (A) Batı Stoa'da 1893 yılında bulunmuşlardır. 100A 49 satırdır. 1985 yılında Ortaklar tren istasyonunda bir kireç kuyusunun yanında 98 ve 99 numaralı diğer iki yazıtla yeniden bulunarak Magnesia'ya getirilmiştir. 100B 45 satırdır, Berlin'dedir. Anılan 100 numaralı yazıtların her ikisinin de serbest çevirisi yapılmıştır. Bkz. Bingöl 2007: 74-76.

öğrendiğimize göre, Magnesia Artemis Tapınağı Hellenistik Dönem'de yaşamış ve faaliyet göstermiş başka bir mimar olan Hermogenes'in en önemli eseridir.³⁵ İ.Ö. 3. yüzyıl sonları ile 2. yüzyıl başları arasında eser vermiş olduğu varsayılan Hermogenes, Vitruvius'a göre "ionik oktogonal pseudodipteros" tapınak planını belirleyen ilk mimardır (Vitruvius, III.2.6).³⁶ Hermogenes, Vitruvius'a göre bulucusu olduğu bu planı ilk kez başyapıtı olan Magnesia ad Maeandrum'daki Artemis Leukophryene Tapınağı'nda uygulamıştır (Bingöl 2007: 56).

Vitruvius'a göre Hermogenes'in antik mimariye kazandırdığı bütün karakteristik özellikleri ve yenilikleri bünyesinde barındıran bir başyapıt olan tapınak, pseudodipteros plan ve bunun getirdiği teknik kolaylıklar ve ekonomik kazanç yanı sıra, gerek plan gerekse bezemelerde yaratılan ışık-gölge oyunları ile de zarafeti arttırılarak görselliği ön plana çıkarılan bir yapı olmuştur. Tapınağın diğer niteliklerine gelince, "7 basamakla çevrili bir podyum üzerinde yükselen tapınak bir dama tahtası sistemine göre inşa edilmiştir. Yani bütün sütun ve duvarlar bir eksenler sistemi üzerine oturtulmuştur. Aynı sisteme uydurulan içyapısı üç bölümlüdür. Pronaos ve naos dörder boyunduruk, opisthodomos iki boyunduruk derinliğindedir. Bu sistemin birimini, bir kenarı iki sütun eksenini arasındaki uzaklıktan (boyunduruk) oluşan 3.94 m'lik kareler oluşturur. Bu sistem sadece girişin ortasındaki iki sütun arasında daha da genişleyerek 5.25 m'ye ulaşır. Tapınağın cephelerinde sekizer, yanlarında on beşer, pronaos'un içinde 2, naos'un içinde 6 sütun yer alır. Opisthodomos ve pronaos'un ante duvarları arasında da ikişer sütun bulunmaktadır (in antis). Böylece tapınağın toplam sütun sayısı 54'e ulaşır (dipteros olsaydı 34 sütun daha olacaktı). Pseudodipteros olması nedeniyle iki boyunduruk genişliğinde (7.88 m) olan pteroma'nın ve pronaos'un tavanlarının özellikle ortadaki dört sütunun üstüne gelen bölümde ahşap olduğunu kesin olarak belirtebiliriz.

Tapınağın sütun kaideleri Attika-Ion tipindedir. Üst torusları kiminde defneyaprakları, kiminde örgü bandı ile bezenmiş olan bu kaideler, Anadolu'da o güne kadar kullanılan Anadolu-Ion (Ephesos) tipi kaidelerin yerine ilk kez bu yapıda kullanılmaktadır. Yükseklikleri tam olarak saptanamamış, yaklaşık 12 m oldukları varsayılan sütunların taşıdıkları, yukarıda da değinilen Ion başlıkları, hem sütunun yivli üst bölümüyle birlikte yapılmalarıyla, hem de yan yüzlerindeki (polster) bezemelerinin çeşitlilik göstermeleri açısından Ion mimarisi için diğer bir "ilk"i oluşturmaktadırlar.

Başlıkların taşıdıkları üst yapının ilk elemanı arşitravdır. Onun üstünde Anadolu için başka bir "ilk"i oluşturan ve Amazonlarla Grekler arasındaki savaşın konu edildiği toplam uzunluğu 174.58 m olan "Amazonomakhia" (Amazon savaşı) frizi yer alır."³⁷

Mimarisine ilişkin bu bilgileriyle tanıdığımız yapı, coğrafi yakınlıkları nedeniyle Ephesos ve Didyma'daki tapınaklarla karşılaştırıldığında şüphesiz tapınağın kutsal alanının ölçüleri ve adak eşyalarının sayısı Ephesos'taki tapınaktan daha aşağıdadır; ancak kutsal alanın yapılışındaki incelik ve uyum ondan çok daha yüksektir. Özet olarak Strabon'un (XIV. 1. 40) da tanımladığı gibi, Magnesia ad Maeandrum Artemis Leukophryene Tapınağı, Ephesos ve Didyma'daki ilk tapınak dışında, ölçü bakımından Asia'da bulunan bütün kutsal yerleri geçer.

³⁵ Mimar Hermogenes hakkındaki tüm bilgiyi antik dönem mimarisi konusunda İ.Ö. 30 yıllarında yazdığı (*De Architectura* = Mimarlık Üzerine 10 Kitap, Çeviren Suna Güven, [y.y.]: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, 1990) kitabı, günümüze kadar ulaşan ve kendisi de bir mimar olan Vitruvius'tan öğrenmekteyiz.

³⁶ Hermogenes'in bu uygulamayı yaparken ortaya koyduğu yenilikler için bkz. Vitruvius II.3.8-9; Mansel 1995: 350-352.

³⁷ Magnesia Artemis Tapınağı'nın burada verilen mimarisine ilişkin teknik bilgiler, Bingöl 2007: 61-64'den alınmıştır. Magnesia Artemis Tapınağı'nın mimarisi ve tarihçesi için ayrıca bkz. Humann, Kohte und Watzinger 1904, 39-91.

Bir kent devletinde tanrı ya da tanrıça kültürünün varlığına o tanrı ya da tanrıçaya adanmış tapınakların ortaya çıkartılmasının yanı sıra yazıtlar ve sikkeler de tanıklık eder.

Gerçekten Menderes Magnesiası, egemenlik alanında ele geçen epigrafik ve numismatik buluntular ışığında dinsel inançları konusunda oldukça iyi tanıdığımız bir antik kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle eldeki yazıtlar incelendiğinde kentte zengin bir kült dokusu³⁸ bulunduğu belgelenmekle birlikte Tanrıça Artemis'in kentin koruyucu büyük tanrısı babası Zeus Sosipolis ile neredeyse baş tanrılığı paylaşarak önem açısından onun ardından ikinci sırayı aldığı da görülmektedir.³⁹ Artemis kültüyle ilgili bulgulara gelince: Bu konuda en sağlıklı değerlendirmeye imkân sağlayan öncelikli kaynağımız Humann ve ekibinin bulmuş olduğu yazıtlardır. Agorada batı stoa duvarında Humann tarafından bulunarak Berlin'e götürülen 16 numaralı yazıt (Kern 1900: Ins.v.Magn. No.16)⁴⁰ özellikle kentteki Artemis kültü için çok önemli iki olayı tarihleriyle yansıttığı için özeldir. Yazıtta göre, 140 Olimpiyatları'nda yani Zenodotos'un stephanephorosluğu döneminde (İ.Ö. 220)⁴¹ Artemis, nasıl olduğunu bilmediğimiz bir şekilde kendini ansızın halkına göstermiş, varlığını kanıtlamıştır (Bingöl 2004: 363-381). Bu epiphaneia'nin anlamına ilişkin Delphoi'dan gelen kehanet üzerine de Magnesialılar "*Leukophryena*" olarak adlandırılan yeni bir agon düzenlemişlerdir. Yine yazıttan öğrendiğimize göre bu agon 14 yıl sonra İ.Ö. 206 yılında, bu kez Moiragoras'ın stephanephorosluğu sırasında 50 altın staterlik çelenk ödüllü olarak tüm Hellenlere açık bir duruma getirilmiştir. Anlaşılacağı üzere, bu bilgiler ışığında tanrıça onuruna düzenlenen festival Pythia oyunları benzeri bir taç ödüllü agon olarak düzenlenmeye başlanmıştır. Ayrıca bu bilgilerden tanrıçanın burada Artemis Leukophryene⁴² (Leukophrys Artemis'i) olarak kutsandığı da açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu belge Leukophrys yerleşme

³⁸ Anadolu'nun diğer bölgelerinde ve kentlerinde olduğu gibi, Ionia Bölgesi'nde ve Magnesia ad Maeandrum kentinde de inanç açısından büyük bir çeşitlikli gözlenmektedir. Bu kültürler mozaiki içerisinde karşımıza çıkan tanrı ve tanrıçalar epigrafik, numismatik ve arkeolojik buluntular sayesinde belgelenmiştir. Kentte, ürünlerin bolluk ve bereketini sağlayan aynı zamanda kentin koruyucu büyük tanrısı olarak da tapım gören Zeus Sosipolis, kentin tanrıçası olan Artemis Leukophryene ve Magnesia için çok önemli olan Apollon Pythios ile birlikte Dionysos, Serapis ve Dioskurular'a da burada bulunulmuştur. Menderes Magnesiası'nda tapınım gören tanrılar ve tapınakları ile ilgili olarak bkz. Bingöl 2007: 175-180. Kentin koruyucu büyük tanrısı Zeus Sosipolis için de bkz. Şahin 2001: 171-172.

³⁹ Nuran Şahin, 2001 yılında yayımladığı "Zeus'un Anadolu Kültürleri" adlı eserinin "Zeus Sosipolis" maddesinde Zeus Sosipolis onuruna kutlanan yıllık bayramlarda tanrı ile Artemis Leukophryene ve Apollon Pythios'un da onurlandırıldığından söz ederek anılan bayrama tanrıça Artemis'in rahibesinin de sağ elinde tanrıçanın kült heykeli tutarak katıldığına işaret etmiştir. Ayrıca, tanrıça adına kutsal agorada kutlanan Leukophryene bayramlarında da tanrı Zeus Sosipolis'e tören düzenlenmektedir. Zeus Sosipolis için bkz. Şahin 2001: 171-172.

⁴⁰ Artemis Leukophryene'nin tapınağı ve kültü ile ilgili birçok bilgi de vermektedir. Yazıtın serbest çevirisi için bkz. Bingöl 2007: 66.

⁴¹ Eskiçağ toplumları bilinçli ve nesnel bir şekilde "zaman ölçen birimler" bulmuşlardır. Eskibati kültürlerindeki "*arkhon*, *ephoros* ya da *stephanephoros*"lara göre yapılan tarihlendirmeleri örnek gösterebiliriz. Gerçekten tarihleme konusunda Hellen dünyasında zengin bir çeşitlilik görülmektedir. Sözüne ettiğimiz bu kronolojik sistemler Hellen dünyasında yan yana kullanılmış olmakla birlikte, duruma göre bunlardan biri ön plana da geçebilmiştir. İşte kelime anlamı "çelenk taşıyan, çelenkli" anlamına gelen ve bir yıl süreyle devlet adına tüm törenlerin, oyunların giderlerini karşılamak adına seçilen stephanephoroslar da Eskibati kültüründe kullanılan tarihleme unsurlarından biri olarak Magnesia kentinde karşımıza çıkmaktadır. Eskibati tarihi araştırmalarında özellikle Hellen kronolojik sisteminin bilinmesi hakkında bkz. İplikçioğlu 1997: 18-19.

⁴² Leukophryene için bkz. Kroll 1939: 2286-2288.

adının (toponym) Artemis'e epithet olarak verilmesini öğrenmemize vesile olduğu gibi, tanrıça adına düzenlenen festival adının Leukophryena olduğunun da ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bu belgenin dışında, Tanrıça Artemis onuruna yapılan törenler hakkında ayrıntılı bilgiler veren yazıtlar da bulunmaktadır. Bunlar agoranın güney stoasının batı antesine ait iki blok üzerinde yer almaktaydı. Yazıtlardan biri (100B)⁴³ in situ diğeri de (100A)⁴⁴ batı stoada 1893 yılında bulunmuştur. 1892-1893 yıllarında Humann tarafından yapılan kazılarda gün ışığına çıkarılan bu yazıtlardan edindiğimiz bilgiye göre, Artemis Tapınağı'nın yeniden yapılması ve tanrıçanın heykelinin yeni yapılan tapınağın 'parthenon' diye tanımlanan naosuna dikilmesi bir bayrama dönüşüyor ve bu kutlama her yıl ilkbaharda Artemision ayının altıncı günü tekrarlanıyordu. Bahis konusu yazıtlarda tanrıça onuruna yapılan törenler hakkında şu bilgilere ulaşılmaktadır. Bayram günü ilan edilen Artemision ayının altıncı gününde kurban ve bayram geçidinden Artemis rahibesi ve o yılın stephanephorosu sorumluydu. Söz konusu bayram gününde tüm halk tören giysileri içinde ve başlarında defne dallarından yapılmış bir çelenkle agorada toplanmalıdır. Halk, başkomutan, süvari komutanı, subaylar, başyazman, meclis yazmanları, ekonomiden sorumlu memurlar, stephanephoros ve diğer memurların huzurunda sessizlik içinde çocukların okuduğu bir duadan sonra servetleri ölçüsünde Artemis Leukophryene'ye kurban sunmak üzere şölene davet edilirdi. Bayram günü tün dinsel bayramlarda olduğu gibi *Ekekheiria* yani 'Kutsal Barış' dönemi idi. Yani o gün, ırkçı, politik ve sosyal bir ayırım yapılmaksızın tüm insanlar için tanrısal barış geçerliydi. Tapınak bakıcısı, bakirelerden oluşan ve Artemis Leukophryene'yi onurlandıran dini ilahiler söyleyen bir koruyu yönetmeli, çocukların okulları tatil olmalı, erkek ve kadın kölelere de tapınım şenliklerine katılabilsinler diye izin verilmeliydi.

Yazıtlarda bu dinsel törenle ilişkili birkaç başka detay da söz konusuydu. Bunlar da kadınların katıldığı ve tapınağa doğru giden dini bir geçit töreni düzenlenmeli, tapınakta tapınım töreni yapılmalı ve külte layık olduğu şekilde özen gösterilmelidir.

Bunlardan başka, gene Humann tarafından agorada⁴⁵ batı stoa duvarlarında bulunarak Berlin'e götürülen Hellenistik dönemin dört kralına ait mektuplara da değinmek gerekmektedir. Bahis konusu yazıtlar⁴⁶ Magnesia ad Maeandrum kentinin Artemis adına kutladığı bayramlara katılma davetine karşılık Hellenistik krallar tarafından yazılmış olan yanıtları günümüze taşımaktadır. Bu kraliyet mektupları yukarıda sözünü ettiğimiz Artemis kültürüne tanıklık eden yazıtlarla büyük bağlantı içindedir. Hellenistik dönemin dört kralı - Seleukos kralları III. Antiokhos ile oğlu IV. Antiokhos, Ptolemaios kralı IV. Ptolemaios Philopator ve Pergamon kralı I. Attalos- tarafından Menderes Magnesiası kentine yazılan söz

⁴³ Kern 1900: Ins. v. Magn. No. 100B. Yazıt 45 satırdır, Berlin'dedir.

⁴⁴ Kern 1900: Ins. v. Magn. No. 100A. Yazıt 49 satırdır, 1985 yılında Ortaklar tren istasyonunda bir kireç kuyusunun yanında bulunarak Magnesia'ya getirilmiştir.

⁴⁵ 414 sütunlu bu yapı 700 m uzunluğa ulaşan duvarlara sahipti. Agora'nın diğer bir özelliği Magnesia'da ele geçen 600'ün üstündeki yazıttan en önemlilerinin batı stoanın güney yarısındaki duvarlarda yer almış olmasıdır.

⁴⁶ Agoranın batı stoasının güney yarısındaki duvarlarda yer alan yazıtların arasında III. Antiokhos, I. Attalos gibi önemli kişilere ait olanlar yer almaktadır. Otto Kern tarafından bilim dünyasına tanıtılan söz konusu mektuplar dönemin diğer mektupları ile birlikte 1934 yılında Welles tarafından "*Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*" adıyla yayımlanan eser içinde yorumlanmıştır. Bu eser bağlamında anılan mektuplar sırasıyla şu şekildedir: 31. Mektup: Letter of Antiochus III to Magnesia, about 205 B.C. (= Kern 1900: Ins.v.Magn. No.18). 32. Mektup: Letter of Antiochus the son to Magnesia, about 205 B.C. (= Kern 1900: Ins.v.Magn. No.19). 33. Mektup: Letter of Ptolemy IV to Magnesia, about 205 B.C. (=Kern 1900: Ins.v.Magn. No. 23). Ve 34. Mektup: Letter of Attalus I to Magnesia, about 205 B.C. (=Kern 1900: Ins.v.Magn. No. 22). Mektupların orijinal ve İngilizce çevirileri için bkz. Welles 1934: 140-152.

konusu mektuplar yapılan davetlere verilen kralların birer yanıtı niteliğinde olup yerleşmenin kutsallığının tanındığına işaret etmesi açısından çalışmamız için oldukça önemlidirler (Üreten 2012: 388vd). Bu durumda özellikle şunu vurgulamak isterim. Anılan her bir mektup ayrı ayrı değerlendirildiğinde Menderes nehri üzerindeki Magnesia, en azından Aiollerin Anadolu'ya ilk geldikleri zamandan itibaren ünü azalmaksızın süre giden Artemis Leukophryene kültü ve kutsal alanı sayesinde Hellenistik dönemde tanrı Apollon tarafından onaylanan kutsallık/dokunulmazlık (asylia) hakkını elde etmiş bir yerleşim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanrıçanın kült heykeli konusundaki bilgi eksikliğini ise kentin imparatorluk dönemi sikkeleri üzerindeki veriler telafi etmektedir. Artemis Leukophryene heykelinin ahşaptan ve altınla kaplanmış olduğunu biliyoruz (Bingöl 2007: 64). Görünümü konusunda da sikkeler üzerindeki tasvirlerden bilgi edinebiliyoruz. Söz konusu sikkelerden burada iki tanesini örnek vermek isterim. Sikkelerden biri İ.S. 41-54 tarihlerine ait olup, ön yüzünde İmparator Claudius'un sağa dönük defne çelenkli başı yer almaktadır. Arka yüzde ise Artemis Leukophryene'nin bildik kült heykeli tasvir edilmiştir. Başka bir deyişle, Magnesia Artemis'i, tıpkı Ephesos Artemis'i gibi aşağı doğru incelen vücudunu sıkıca saran bir giysi içinde, iki yana açtığı ellerinde yün yumağı tutan, başında yüksek bir başlığı olan bir heykel olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca tanrıçanın göğsünde taşıdığı çok sayıda ilginç yuvarlak çıkıntıları da boğa yumurtalıkları olarak yorumlanmaktadır.⁴⁷ İkinci sikke örneği ise İmparator Nero (İ.Ö. 54-68) dönemine tarihlendirilmekte. Ön yüzde Nero'nun sağa bakan büstü; arka yüzde ise Artemis Leukophryene kült heykeli ayakta ve cepheden tetrastyl bir tapınak içinde tasvir edilmektedir.⁴⁸

Tanrıça görüldüğü gibi numismatik kaynaklarda karakter bakımından Ephesos Artemis'ini hatırlatmaktadır. Demek ki Ephesos Artemis'i gibi Artemis adını alan bu tanrıça da adını aldığı Thoraks dağındaki Leukophrys'teki tapınağı ile eski Anadolu Doğa-Bereket Tanrıçası'nın (Ana Tanrıça) devamı sayılan nitelikte bir kült ile hem Hellenistik dönemde hem de Roma İmparatorluk döneminde kutsanmıştır.⁴⁹

Şimdi, ulaşabildiğimiz arkeolojik, epigrafik ve numismatik veriler ışığında Magnesia ad Maeandrum'daki Artemis Leukophryene tapınağı ve kültü hakkında söylenebilecek bu açıklamalardan sonra Roma döneminde kente bahşedilen kentin de sahip olmakla övündüğü ve özellikle sikkeler aracılığıyla dünyaya duyurduğu "Artemis Leukophryene Neokoros" onuru konusuna dönebiliriz.

⁴⁷ Bilindiği üzere Artemis Hellenli bir tanrıça olarak bilinmektedir. Ancak burada Hellenli vasıflarının yanında başındaki şapkası ve Anadolu'nun bereket tanrıçası Ephesos Artemis'i ve Kybele'de olduğu gibi çok göğüslü sembolize edilmesinin nedeni şu şekilde açıklanabilir. Hellen Artemis'i gerek bir Magnesia ad Maeandrum yaratıcısı olan "Leukophryene" sıfatı gerekse "Ana Tanrıça" özellikleriyle yoğrularak işlenmesi, Anadolu Artemis'i yaratma düşüncesinin somut bir delili olarak görülebilir.

⁴⁸ Sikkeler için bkz. <http://www.asiaminorcoins.com/gallery/tuhmbnails> (Görüntüleme tarihi: 28.08.2012). Ayrıca bkz. Bingöl 2007: 65.

⁴⁹ O halde Güler Çelgin'in de bize göstermeye çalıştığı gibi Yunanistan ve Anadolu'daki tanrıçalara aralarındaki karakter farkına rağmen niçin aynı isimlerin verildiği düşünüldüğünde Artemis Leukophryene örneğinde şu kısa açıklamada bulunabiliriz. Yunanlılar İ.Ö. 10.yüzyıldan itibaren Anadolu'ya geldikleri zaman orada çeşitli yerlerde buldukları yerli tanrıçalara kendi tanrıçaları Artemis'in ismini vererek onları Hellenize etmeye çalıştılar. Bu birleştirmeler sonucu yerli tanrıçalar, Hellen Artemis'inin bazı özelliklerini kazanmakla beraber eski karakterlerinden önemli bir kısmını koruyarak Hristiyanlığın yayılmasına kadar varlıklarını sürdürdüler (Çelgin 1986: 74-75).

Siyasi örgütlenmenin temel birimi site ve başat dil Grekçe olan Küçük Asya'daki site devletlerinin kaderi her zaman dış güçlerin insafına kalmıştır. Hem İran hem de Atina bunları egemenliği altına almış ve Büyük İskender döneminden itibaren site devletleri birer ikişer önce Grek krallarına sonra da Roma'ya bağlanmaya başlamıştır. Sonuçta Küçük Asya, tümü başkentten gönderilen valiler tarafından yönetilen birkaç eyaletten oluşmuştu (Price 2004: 21). Asia Eyaleti bilindiği gibi Anadolu'da kurulan ilk Roma eyaletiydi. Aynı şekilde imparatorluk kültürünün yorumlanması için yeterli kaynak açısından da en zengin olan eyaletti. Nitekim eldeki veriler incelendiğinde imparatorluğun doğusundaki en zengin ve saygın kentleri içinde barındıran Asia Eyaleti'nde imparatorluk kültürüne sahip olmanın 'unvan yarışına' dönüştüğü çok net bir şekilde görülmektedir.⁵⁰ Ancak birbirleri ile savaşım veren kent sayısının çok fazla olduğu Asia Eyaleti'nde araştırmamıza konu olan Menderes Magnesia'sı ne yazık ki hem yukarıda da belirttiğimiz hem de aşağıda açıkça görüleceği üzere hiçbir zaman imparatorluk kültürüne sahip bir kent olamamıştır. Nitekim yukarıda verilen Tiberius dönemine ilişkin örnekten de anlaşılacağı üzere Tiberius, Livia ve Senatus adına tapınak yapmak için Roma'ya elçiler gönderen Menderes Magnesia'sı, Hypaipa, Laodiceia ad Lycum ve Tralleis kentleriyle birlikte diğer kentlere göre daha alt düzeyde oldukları için hemen elenmiştir (Tacitus, *Annales* IV.55-56). Yani Menderes Magnesia'sı on bir kent arasında yapılan imparatorluk kültürüne sahip olma yarışını maalesef kazanamamıştır. Oysa daha sonra İmparator Severus Aleksander (İ.S. 222-235) döneminde, darp ettiği sikkelerin⁵¹ arka yüzüne koyduğu lejanttan da - TO B; ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ ΤΗC ΑΡΤΕΜΙΑ - anlaşılacağı üzere söz konusu unvan yarışında kent "Artemis Neokoros" onursal unvanına sahip bir kent olarak adını tüm dünyaya duyurmuştur.

Aslında bu tanrı(ça) neokoros onurunun Asia Eyaleti'nde daha önce 2 kent, Aizanoi ve Ephesos, tarafından kullanıldığını bilmekteyiz. Burrell'in çizelgesinden de görüleceği üzere Menderes Magnesia'sının Severus Aleksander döneminde tanrıça kültüne sahip "ilk şehir" olma onurunu taşıdığı unvan, İmparator Commodus (İ.S. 180-193) döneminde "Zeus Neokoros" adıyla Aizanoi (Çavdarhisar) kentine; İmparator Caracalla (İ.S. 211-217) döneminde ise "Artemis Neokoros" adıyla Ephesos'a (Selçuk) tanınmıştır (Burrell 2004: 396-397). Bu durum bize Menderes Magnesia'sının Severus Aleksander döneminde ilk kez elde etmekle gurur duyduğu unvanın bu tarihten daha önce Aizanoi ve Ephesos tarafından kullanılmış olması nedeniyle kentin Asia Eyaleti'ndeki unvan yarışını geriden götürdüğünü göstermektedir.

Ancak bu kritere dayanarak, Magnesia ad Maeandrum kentinin eyaletteki diğer kentlere nazaran daha az önemli bir yere sahip olduğu düşünülmemelidir. Daha önce de vurgulamaya çalıştığımız gibi Roma döneminde Anadolu özellikle de Asia Eyaleti kentleri

⁵⁰ Nitekim kayıtlara göre, Asia Eyaleti'nde birincilik unvanının 3 kent, Ephesos, Smyrna ve Pergamon tarafından kullanıldığı bilinmektedir (Çizmeli Ögün 2007: 134). Nitekim filolojik ve numismatik belgeler açısından Asia Eyaleti'ndeki diğer kentler ile karşılaştırıldığında kent isminin yanında yer alan bu unvan bakımından söz konusu 3 kent öne çıkmaktadır.

⁵¹ İonia bölgesinde sikke darbı İ.Ö. 7. yüzyılın son çeyreğinde başlamış olup, ilk sikkeler elektrondan basılmıştır (Tekin 1992: 77vd). Bölgenin önemli kentlerinden biri de Magnesia'dır. Thessalia'dan gelen Magnetlerce kurulan kent, Atina'dan sürgün edilen ünlü devlet adamı Themistokles'in bir süre yaşadığı yer olarak da ünlüdür. Magnesia'ya yerleşen Themistokles burada kendi adına Attika ağırlık ölçüsünde gümüş didrahmiler bastırmıştır. Sikkeler, Themistokles'in Magnesia'ya geldiği İ.Ö. 460'lı yıllara tarihlendirilmektedir. Head'den öğrendiğimize göre de bu tarihten sonra gümüş sikkeler yaygınlaşmış ve sikke basımı devam etmiştir. Kentin erken dönem ve İmparatorluk sikkeleri, sikke üzerindeki lejantlar gibi konular için bkz., Head 1892: 582vd.; krş. Kern 1900, XXIvd. Ayrıca bkz. [http://www.snible.org/coins/hn/ionia.html#Magnesia ad Maeandrum](http://www.snible.org/coins/hn/ionia.html#Magnesia%20ad%20Maeandrum).

sahip oldukları unvanlar ile gurur duymuş ve bunları sikke ve yazıt gibi belgelerde dile getirmişlerdir. Örnek vermek gerekirse, Smyrna kenti eyalette yer alan kentler arasında ΠΡΩΤΕΙΑ “birinci (şehir)” olmak ile övünürdü. Darp ettiği sikkelerin üzerinde ΣΜΥΡΝΑΙΩΝ (Franke 1968, no.182), ΣΜΥΡΝΑΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ Γ ΝΕΟΚΟΡΩΝ ΤΩΝ ΣΕΒΑΣΤΩΝ (Franke 1968, no.173) isimlerini benimsemiştir. Demek ki, Smyrna kendini Asia Eyaleti’nin “birinci” kenti ve İmparator’un 3. Neokoros’unun sahibi ilan etmiştir. Eyaletin bir başka kenti Ephesos da aynı dönemde darp ettiği sikkelerinin arka yüz lejantlarında ΕΦΕΣΙΩΝ ΜΟΝΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΣΙΑΣ ifadelerini kullanarak, kendini Asia Eyaleti’nin “birinci” kenti olarak ilan etmiştir (Franke 1968: no. 172).

Bu hususta araştırmamıza konu olan Menderes Magnesiası da yukarıda verilen, ön yüzünde İmparator Severus Aleksander’in zırhlı büstünü taşıyan, sikke örneği yanında şimdi ele alacağımız iki sikke örneğinden de anlaşılacağı üzere Ephesos gibi kentlerle karşılaştırıldığında kent isminin yanında yer alan unvan bakımından düşünülürse, bu eyalette benzer iddiaları dile getiren kentler arasında bulunmaktadır. İlk sikkemiz Severus Aleksander’in büstünü üzerinde taşıyan önceki sikke ile aynı dönemde darp edilmiştir. Sikkenin ön yüzünde Elagabal’ın öldürülmesinden sonra Marcus Aurelius Aleksander adıyla tahta geçen imparator Severus Aleksander’in annesi Iulia Mamaea’nın sağa dönük bir büstü, ΙΟΥΛΙΑ ΜΑΜΑΙΑ ΚΕΒ lejantı eşliğinde yer almaktadır. Arka yüzde ise defne çelengi ve ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΝΕΟΚΟΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΣ ile birlikte Ζ ΤΗΣ ΑΚΙΑΚ lejantları kullanılmıştır (Schultz 1975: no.245-246). Bu lejantlardan anlaşılacağı üzere, Magnesia ad Maeandrum kenti kendini Asia Eyaleti’nin “yedinci” kenti ve Tanrıça Artemis’in Neokoros’una sahip bir kent olarak ilan etmektedir.

Bu hususta ikinci numismatik kanıt, I.Philippus’un karısı Otacilia Severa’nın⁵² sağa dönük çelenkli büstünü ön yüzünde taşıyan sikke örneğidir (SNGvA 7924). Kent olasılıkla III. Gordianus’un öldürülmesi ve I. Philippus’un imparator ilan edildiği dönemde darp edildiği düşünülen bu sikkenin arka yüzünde şu lejantı kullanmıştır: ΕΠΙ ΓΡ ΤΥΧΙΚΟΥ Β ΝΕ ΜΑΓΝΗΤΩΝ. Zeus’un oğlu tanrı Hephaistos ile birlikte yer alan bu arka yüz yazısından da anlaşılacağı üzere Menderes Magnesia’sı kendini ikinci neokoros sahibi ilan etmiştir.⁵³

Görüldüğü üzere bu sikke örneği yukarıda verdiğimiz İmparator Severus Aleksander’in zırhlı büstünü ön yüzünde taşıyan birinci sikke örneğinden farklıdır. Şöyle ki, birinci sikkenin arka yüzünde yer alan yazıda tanrıça Artemis’in adı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ancak ön yüzünde İmparatoriçe Otacilia’nın büstünü taşıyan bu sikkenin arka yüzünde yer alan yazıda ne yazık ki tanrıçanın adı bulunmamaktadır. Bu noktada sormamız gereken soru acaba Menderes Magnesia’sına tıpkı Ephesos örneğinde olduğu gibi tanrı neokoros onuru ile birlikte bir imparatorluk neokoros onuru da verilmiş olabilir mi? Ne yazık ki elimizde söz konusu sikke dışında bu soruyu cevaplamaya yardımcı olacak başka bir antik kaynak bulunmamaktadır. Bu hususta Barbara Burrell (2004: 143-144) neokoros hakkında yaptığı (“*Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*”) kapsamlı çalışmasında şu yorumu yapmaktadır. Burrell’e göre kente bu dönemde en azından bir imparatorluk neokoros hakkı

⁵² Bilindiği üzere genellikle Roma sikkelerinin ön yüzlerinde tasvir olarak imparatorun ya da ailesinden birinin portresi yer alır. Bu örnekte de III. Gordianus öldürüldükten sonra hassa alayı komutanı iken imparator ilan edilen Philippus’un (İ.S. 244-249) eşi Otacilia Severa’nın çelenkli büstü yer almaktadır. Aynı şekilde Roma İmparatoru’nun eşi Otacilia’nın büstüne iyelik halinde belirtilen *επι* ve *Grammateus* unvanı ile verilen *magistratus* ismi olan *Tykhikos* lejantı da eşlik etmektedir.

⁵³ Bkz., Burrell 2004: 143-144.

tanınmamıştır. Söz konusu sikkenin arka yüzünde yer alan -B NE- ifadesi de yine Burrell'e göre kentin neokoros onuruna değil kentte görev yapan yüksek devlet memuru genç Tykhikos'a yapılan bir atıf olarak değerlendirilmelidir. Diğer yandan, yazar eserinin arkasında yer verdiği neokoros kentlerinin kronolojik listesini gösteren çizelgede (Burrell 2004: 397) Magnesia ad Maeandrum kentini III. Gordianus döneminde Artemis Neokoros'una sahip bir kent olarak göstermektedir.

Roma döneminde unvanlara sahip olmak adına birbirleri ile savaşım veren kentlerin sayısı oldukça fazladır. Ve şu ana kadar vurgulamaya çalıştığımız gibi imparatorluğun doğusundaki en zengin ve saygın kentleri sınırları içinde barındıran Asia Eyaleti'nde ise bu çekişme daha belirgindir. Aynı zamanda eyalet bu unvan kavgasının kanıtları olan sikkeler ve yazıtlar açısından da diğer eyaletlere göre oldukça zengindir. Ancak araştırmamıza konu olan Magnesia ad Maeandrum kenti bu unvan kavgasındaki yeri ve önemini bizlere gösterecek olan kanıtlar açısından eyaletteki diğer kentlere oranla ne yazık ki zengin kanıtlara sahip değildir. Örneğin kentin neokoros onuru açısından eyalet içindeki önem ve konumu belirlemeye yardımcı olacak herhangi bir yazıt bulunmamıştır. Oysa biliyoruz ki Ephesos kenti sahip olduğu iki adet imparatorluk kültü ile bir adet Artemis Neokoros onurunu yazıtlarında daha uzun bir şekilde dillendirmektedir. Yani aynı eyalet içindeki birçok kentin unvan kavgasını zengin epigrafik ve numismatik kaynaklar kanıtlarken Menderes Magnesia'sının eyaletteki unvan kavgasının kanıtlarını yukarıda da görüleceği üzere ne yazık ki sadece sikkeler göstermektedir.

Öte yandan açıkça görüldüğü üzere gerek Hellenistik Dönem gerek İmparatorluk Dönemi ile bağlantılı antik kaynaklar gösteriyor ki Magnesia ad Maeandrum kenti, Dorlar'ın Balkanlar'dan güneye doğru yaptıkları baskılar sonucu daha önce kabaca Thessalia'da oturan ve oradaki Magnesia'dan gelen Aioller tarafından kurulmuş bir Aiol kentidir. Ve bu ilk yerleşikler geldikleri Thoraks Dağı'nın eteğinde buldukları yerli tanrıçaya kendi tanrıçaları Artemis'in ismini vererek Ephesos Artemis'i ve Perge Artemis'inde olduğu gibi Hellenize etmişler. Dolayısıyla bu birleştirmeler sonucu yerli tanrıça Artemis Leukophryene Hellen Artemis'inin bazı özelliklerini kazanmakla beraber, eski karakterlerinden önemli bir kısmını koruyarak Hristiyanlığın yayılmasına kadar varlığını sürdürmüştür.

Eldeki bütün bu epigrafik ve arkeolojik verilere dayanarak sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Menderes Nehri'nin üzerindeki Magnesia, ilk kuruluşundan Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonlarına kadar Tanrıça Artemis kültü açısından özel bir önem taşıyan yerleşim olarak karşımıza çıkmakta. Özellikle kent alanında bugüne değin ele geçen yazıtlar Artemis'in kent halkının dinsel inançları arasında özel bir yeri olduğunu ve tanrıçanın kentin baş tanrısı Zeus ile baş tanrılığı paylaşarak önem açısından onun ardından ikinci sırayı aldığını göstermekte. Yine söz konusu belgelerden öğrendiğimize göre kentte Artemis "Leukophryene olarak saygı görmekte ve bir kült ile tapınağı bulunmaktadır. Dahası Menderes Magnesia'sı Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdikten sonra darp ettiği sikkeler ile de önemi artarak devam eden Artemis kültü sayesinde ilk kez İmparator Severus Aleksander döneminde almış olduğu "tanrısal neokoros" onursal unvanını gururla tüm dünyaya duyurmuştur.

Aslında İ.S. 3. yüzyılda Severuslar'dan itibaren "neokoros" unvanı fazla cömertçe dağıtılmış, eyaletteki diğer kentlere nazaran daha az önemli yere sahip kentler tarafından da kullanılmaya başlanmış. Ancak Artemis kültünün varlığını kanıtlayan filolojik ve arkeolojik veriler yanında kültün Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki önemini güçlendiren söz konusu sikkeler ışığında kentin bu unvan kavgasında eyaletteki en zengin ve saygın kentler ile birlikte önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamak isterim. Nitekim bahis konusu tanrıçanın kültü

yalnızca kısa bir zaman diliminde kullanılmamış, sonrasında da ortadan kaybolmamış üstelik önemi artarak Hristiyanlığın yayılmasına kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar:

- CASSIUS DİO Cassius Dio, *Historia Romana*, ed. E. Carry, London, 1954.
- DİODOROS Diodoros, *Diodorus of Sicily*, With an English Translation by R. M. Geer, London, 1947. (The Loeb Classical Library)
- KSENOPHON Ksenophon, *Anabasis (=Onbinlerin Dönüşü)*, Çeviren: Tanju Gökçöl, İstanbul, 1974.
- KSENOPHON Ksenophon, *Yunan Tarihi (EAAHNIKA)*, Çeviren: Suat Sinanoğlu, Ankara, 1999.
- PAUSANİAS Pausanias, *Pausanian Description of Greece*, with an English Translation by W.H. Jones, London, 1918-1935.
- RES GESTAE *Res Gestae Divi Augusti*, ed. R. Wallace, Illinois, 2000.
- STRABON Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çeviren: Prof. Dr. Adnan Pekman, İstanbul, 2000.
- SUETONIUS Suetonius, *De Vita Caesarum*, ed. H. Ailloud, Paris, 1975.
- TACİTUS Tacitus, *Annales*, ed. M. Grant, New York, 1956.
- THUKYDİDES Thukydides, *Peloponnesos'lularla Atina'luların Savaşı 1.Kitap*, Aslından Türkçeye çeviren: Halil Demircioğlu, Ankara, 1950.
- VİTRUVİUS Vitruvius, *De Architectura (Mimarlık Üzerine 10 Kitap)*, Çeviren: Suna Güven, [y.y.], 1990.

Modern Kaynaklar:

- AKURGAL 1995 Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- BAZ 1998 Ferit Baz, “Roma İmparator Kültü”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BEKAROĞLU 2006 Menekşe Bekaroğlu, “İmparator Tiberius Zamanında (MS. 14-37) Anadolu İle Roma İmparatorluğu Arasındaki Sosyo-Politik İlişkiler”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- BİNGÖL 2004 Orhan Bingöl, “Magnesia Artemis Tapınağı’nda Epiphanie”, *Cumhuriyetimizin 80. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı*, 363 - 381.

- BİNGÖL 2007 Orhan Bingöl, *Menderes Magnesiası: Beyaz Kaşlı Artemis'in Kenti*, İstanbul: Homer Kitabevi.
- BURRELL 2004 B. Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden: Brill.
- BÜCHNER 1928 L. Büchner, "Magnesia" *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 14, 1928, 471 - 472.
- ÇELGİN 1986 Güler Çelgin, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ÇİZMELİ-ÖĞÜN 2007 Zeynep Çizmeli-Öğün, "Roma Döneminde Anadolu Kentlerinin Unvan Yarışında İç Pontus", *PATRONUS: 65.Yaşında Ahmet Coşkun Özgünel'e Armağan/Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65. Geburtstag*, İstanbul: Homer Kitabevi, 133 - 138.
- ÇULHA 2005 Zeynep Çulha, "Batı Anadolu'da İmparator Kültü Tapınakları", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DÖNMEZ-ÖZTÜRK 2009 Filiz Dönmez-Öztürk, "Likya Örneğinde Romalılaştırma ve Romalılaşma", *Doğu Batı*, 1/49, 2009, 277 - 285.
- FRANKE 1968 P.R. Franke, *Kleinasiens zur Römerzeit: Griechisches Leben im Spiegel der Münzen*, München: Beck.
- HANFMANN and JACOBS 1972 G. Hanfmann and W. Jacobs, *Ancient Literary Sources on Sardis*, London: Harvard University Press.
- HEAD 1892 B. V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Ionia*, London: Printed by order of the Trustees.
- HUMANN, KOHTE und WATZINGER 1904 C. Humann, J. Kohte und C. Watzinger, *Magnesia am Maeander, Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893* Berlin: G. Reimer.
- İPLİKÇİOĞLU 1997 Bülent İplikçioğlu, *Eskibati Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KERN 1900 O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin: W. Spemann.
- KROLL 1939 W. Kroll, "Leukophryene", *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XII.2. 1939, 2286 - 2288.
- MAGİE 2003 D. Magie, *Anadolu'da Romalılar 3: Batı Anadolu Kent Devletleri*, Çeviri: Nezh Başgelen - Ömer Çapar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- MEIJER 2006 F. Meijer, *İmparatorlar Yataklarında Ölmez*, Çeviren: Gürkan Ergin, İstanbul: Homer Kitabevi.
- ÖZLEM-AYTAÇLAR 2009 Pınar Özlem-Aytaçlar, "Küçük Asya'nın 'Romanizasyon'u", *Doğu Batı*, 1/49, 2009, 286 - 296.
- PRICE 2004 S.R.F. Price, *Ritüel ve İktidar: Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*, Çeviren: Taylan Esin, Ankara: İmge Kitabevi.
- ROBERT 1977 L. Robert, "Documents d'Asie Mineure: Monnaies, Villes et Cultes dans la Vallée du Meandre, Un type monétaire a Nysa", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 101, 1977, 64 - 77.

- SEVİN 2001 Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SCHULTZ 1975 S. Schultz, *Die Münzprägung von Magnesia am Maander*, New York: G. Olms.
- SİNANOĞLU 1953 Suat Sinanoğlu, *Yunanca-Türkçe Sözlük: Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ŞAHİN 2001 Nuran Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- TEKİN 1992 Oğuz Tekin, *Antik Numismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- TEKİN 2008 Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- ÜRETEN 2012 Hüseyin Üreten, "Magnesia ad Maeandrum ve Artemis Leukophryene: Hellenistik Dönem Kraliyet Mektuplarının Katkılarına Bir Bakış", *History Studies*, 4,2, 2012, 373 - 392.
- WELLES 1934 C.B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period: A Study in Greek Epigraphy*, New Haven: Yale University Press.

İnternet Kaynakları:

<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/tuhmbnails> (Görüntüleme tarihi: 28.08.2012).

[http://www.snible.org/coins/hn/ionia.html#Magnesia ad Maeandrum](http://www.snible.org/coins/hn/ionia.html#Magnesia%20ad%20Maeandrum). (Görüntüleme tarihi: 03.09.2012).